

Весельський Віктор Казимирович –
начальник кафедри криміналістики та су-
дової медицини Національної академії
внутрішніх справ, кандидат юридичних
наук, професор

Слідча ситуація як категорія криміналістичної тактики

У науковій статті розкривається поняття, зміст і класифікація слідчих ситуацій – однієї з важливих категорій криміналістичної тактики.

Ключові слова: криміналістична тактика, слідча ситуація, тактичний ризик.

Коло тактико-криміналістичних засобів, що застосовуються під час розслідування злочинів, є досить широким й охоплює тактичні прийоми, тактичні комбінації, тактичні операції, слідчі ситуації, тактичні рішення, тактичний ризик, тактико-криміналістичні рекомендації та ін. Кожна з перелічених наукових категорій заслуговує на окрему увагу, проте, виходячи із обсягу наукової статті, акцентуємо увагу на окремих, менш досліджених категоріях. Зокрема, мова йде про слідчу ситуацію.

Розслідування злочинів здійснюється в конкретних умовах часу, місця, навколишнього середовища, взаємозв'язку з іншими процесами об'єктивної дійсності, поведінкою осіб, які опинилися у сфері кримінального судочинства, і під впливом інших, які часом залишаються невідомими для слідчого, чинників. Ця складна система взаємодій утворює в результаті ту конкретну обстановку, в якій проходить розслідування. Така обстановка отримала в криміналістиці загальну назву слідчої ситуації.

Р. С. Белкін у своїх роботах, починаючи з 1959 року, неодноразово згадував про слідчу ситуацію, її значення для розслідування, необхідності її врахування з метою ефективного використання криміналістичних рекомендацій [1]. Він зазначав ситуаційний характер роботи з доказами і прояви закономірностей, які “керують” цією діяльністю, розглядав деякі аспекти проблеми слідчої ситуації, важливі для з'ясування співвідношення понять організації та методики розслідування [2].

Про слідчу ситуацію і необхідність її дослідження в процесі розслідування писали й інші автори. Так, у 1967 р. О. Н. Колесніченко зазначив: “У здійсненні принципу індивідуальності розслідування можуть бути виділені таких два основних елементи: а) аналіз та оцінка слідчої ситуації; б) вибір найбільш ефективної системи прийомів розслідування. Аналіз слідчої ситуації повинен бути всебічним, глибоким і бездоганним у логічному відношенні. Встановлення особливостей ситуації базується на особистому досвіді слідчого у розслідуванні аналогічних злочинів... Вибір найбільш ефективної системи прийомів розкриття конкретного злочину визначається не тільки глибиною аналізу та правильністю оцінки ситуації, а й творчим підходом до вирішення завдань, які виникають” [3, с. 16]. Про тактичні ситуації розслідування писали А. Р. Ратінов, І. М. Лузгін та інші вчені того періоду.

Найбільш точним (в інформаційному плані), на нашу думку, був В. І. Шиканов, який вважав, що “слідча ситуація – це сукупність даних, що характеризують обстановку, в якій слідчому слід діяти”. Він впритул наблизився до правильного визначення слідчої ситуації, не як “сукупності даних про слідчу ситуацію, а як реальну слідчу ситуацію (“обстановка, в якій...” [4, с. 157].

Ми згодні з Р. С. Белкіним, що слідча ситуація стосовно процесу розслідування має переважно зовнішній характер. Слідча ситуація – це сукупність умов, у яких в даний момент здійснюється розслідування, тобто та обстановка, в якій протікає процес доказування [5, с. 70].

Під впливом об’єктивних і суб’єктивних чинників формуються умови, сукупність яких становить слідчу ситуацію. Об’єктивними чинниками виступають:

- наявність і характер доказової та орієнтуючої інформації, яка є в розпорядженні слідчого. Це залежить від механізму розслідуваної події та умов виникнення її слідів у навколишньому середовищі;

- наявність і стійкість існування ще не використаних джерел доказової інформації та надійних каналів надходження орієнтуючої інформації;

- інтенсивність процесів зникнення доказів і сила чинників, які впливають на ці процеси;

- наявність у даний момент у розпорядженні слідчого, органу дізнання необхідних сил, засобів, часу і можливість їх оптимального використання;

- існуюча в даний момент кримінально-правова оцінка розслідуваної події.

Суб’єктивними чинниками, що впливають на формування слідчої ситуації, на наш погляд, є:

- психологічний стан осіб, які фігурують у розслідуваній кримінальній справі;

– психологічний стан слідчого, рівень його знань і вмінь, практичний досвід, здатність приймати і реалізовувати рішення в екстремальних умовах;

– протидія встановленню істини з боку злочинця та його зв'язків, а іноді потерпілого і свідків;

– сприятливий (безконфліктний) перебіг розслідування;

– зусилля слідчого, спрямовані на зміну слідчої ситуації в бажану сторону;

– наслідки помилкових дій слідчого, оперативного працівника, експерта, понятих;

– наслідки розголошення даних досудового розслідування;

– непередбачені дії потерпілого або осіб, не причетних до розслідуваної події.

Поєднання і результати впливу перерахованих чинників зумовлюють індивідуальність слідчої ситуації в момент розслідування, її зміст, тобто конкретну сукупність умов, у яких доводиться або доведеться діяти слідчому. І. Ф. Герасимов вдало називає їх компонентами слідчої ситуації [6, с. 171].

Поєднання цих компонентів (умов), що складають зміст слідчої ситуації, є результатом дії чинників, які впливають на її формування. Оцінка слідчої ситуації, що склалася, і прийняття на основі такої оцінки тактичного рішення у поняття і зміст ситуації не входять. На складний, багатоконпонентний зміст слідчої ситуації неодноразово вказували вчені (І. М. Лузгін, О. Я. Баєв, М. А. Селиванов). Зрозуміло, перелік названих ними компонентів різний, але у даному випадку це не головне. Важливо, що слідча ситуація визнається ними як складна система, яка формується під впливом багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників.

У літературі дискутується питання: чи належить поняття слідчої ситуації до переліку тих, які повинні вивчатися криміналістичною тактикою, чи його слід розглядати лише стосовно проблем криміналістичної методики?

Ми вважаємо, що слідча ситуація належить до кола понять криміналістичної тактики і вже в цій якості, як і інші тактико-криміналістичні поняття, реалізується в криміналістичній методиці. Даний висновок ґрунтується на таких міркуваннях.

Саме слідча ситуація зумовлює тактику конкретних слідчих дій. Її оцінка реалізується саме в тактичному рішенні, яке отримує свій зовнішній вираз у плануванні розслідування. Уявлення про компоненти слідчої ситуації, про чинники, що впливають на її формування, не пов'язані з видами чи родами злочинів і мають загальне для них усіх значення, що характерно саме для тактичних категорій.

У літературі запропоновано декілька класифікацій слідчих ситуацій, основою яких, у більшості випадків, є характеристика лише одного з компонентів ситуації. Найбільш повно ці класифікації описав Л. Я. Драпкін, який поділив слідчі ситуації на прості та складні. Останні, в свою чергу, він розділив на вихідні, проміжні та завершальні [7, с. 43].

На думку Л. Я. Драпкіна, слідча ситуація є складною тоді, коли існуюча інформаційна невизначеність вимагає побудови декількох її імовірнісних моделей. Якщо ж інформації про ситуацію достатньо для побудови її однозначної моделі, то така ситуація буде простою. В основі поділу лежить характеристика одного з компонентів інформаційного характеру – поінформованості слідчого.

Запозичений криміналістикою у психології поділ слідчих ситуацій на конфліктні та безконфліктні ґрунтується на характеристиці одного з психологічних компонентів слідчої ситуації: суперництва та протидії сторін, цілі та інтереси яких при розслідуванні злочину не збігаються. “Безконфліктна ситуація, – писав у 1967 р. А. Р. Рагінов, – характеризується повним або частковим збігом інтересів учасників взаємодії, відсутністю протиріч у цілях, на здійснення яких спрямовані їхні зусилля на даному етапі розслідування. Ситуації конфліктів різної тривалості та гостроти виникають тоді, коли між учасниками процесу складаються відносини суперництва і протидії” [8, с. 157]. Слід визнати практичну значущість зазначеної класифікації, маючи на увазі важливий, нерідко визначальний для всієї ситуації характер психологічного компонента.

У розглянутій класифікації є ще дві ланки: розподіл ситуацій на типові та специфічні, на вихідні, проміжні та завершальні. Обидва поділи, на нашу думку, заслуговують на увагу і використання.

Як вірно відзначається у роботах Р. С. Белкіна, типізація слідчих ситуацій необхідна для побудови окремих криміналістичних методик. Виявлення специфіки ситуації необхідне для правильного застосування таких методик і вирішення тактичних питань розслідування.

Але ситуація специфічна як абсолютно, так і щодо різних моментів свого існування. Має рацію Л. Я. Драпкін, підкреслюючи, що “слідчі ситуації, незалежно від їх класифікаційного групування, являють собою динамічні системи, які змінюють свій зміст, структуру і форму в результаті впливу різних зовнішніх і внутрішніх чинників” [7, с. 42]. Цю ж думку висловив і І. М. Лузгін: “Для будь-якої ситуації, в тому числі й слідчої, характерні тимчасові епізодичні зв’язки між предметами і явищами матеріального світу. Підкоряючись діалектиці явищ, ситуації можуть змінюватися, переплітатися, зникати і знову виникати під впливом деякої сукупності факторів, зокрема поведінки людей” [9, с. 64].

Саме динамічність слідчих ситуацій дає підставу розрізняти серед них видні (з точки зору процесу розслідування), проміжні та кінцеві.

Виходячи зі сказаного, вважаємо, що з-поміж запропонованих класифікацій слідчих ситуацій обґрунтованим є їх поділ на типові та специфічні; початкові, проміжні та кінцеві; безконфліктні й конфліктні (з подальшим їх розділенням). У підсумку, все це – окремі класифікації, оскільки в їх основі лежить якась одна ознака ситуації. Підставою ж для загальної класифікації слідчих ситуацій є її якісна, стосовно можливості досягнення цілей розслідування, характеристика. Тому ми ділимо всі слідчі ситуації на сприятливі та несприятливі для розслідування і вважаємо, що досягнення слідчим будь-якої з намічених цілей має починатися з оцінки існуючої слідчої ситуації і, за необхідності, – з ужиття заходів щодо зміни її в сприятливу сторону. Найбільш ефективний засіб такого впливу на слідчу ситуацію – тактична комбінація, яка вимагає окремого дослідження.

Особливо слід зупинитися на тих конфліктних ситуаціях, які можна визначити як ситуації тактичного ризику.

Терміном “ризик” позначається будь-яка можливість заподіяння збитків, загроза благам особи – фізичної чи юридичної. У криміналістиці цей термін був уведений Р. С. Белкіним у 1974 р. і визначений як ситуація, що загрожує провалом задуму слідчого, допущенням негативного результату дій.

Тактичний ризик є закономірним компонентом розслідування. Сама специфіка розслідування робить прийняття рішень в умовах тактичного ризику типовим явищем. Прагнення повністю уникнути ризику нереальне; завдання полягає в тому, щоб обирати стратегію найменшого тактичного ризику, передбачати можливі негативні наслідки свого рішення і заздалегідь продумувати заходи з ліквідації або послаблення цих наслідків, мінімізувати ризик. Іншими словами, ризик – це діяльність, яка здійснюється в умовах вибору, коли існує небезпека в разі невдачі опинитися в гіршому становищі, ніж до вибору.

Діяти в умовах тактичного ризику слідчого спонукає низка обставин.

По-перше, це дефіцит часу, особливо відчутний на стадії порушення кримінальної справи, при затриманні злочинця на місці злочину, при розслідуванні “по гарячих слідах” і взагалі на початковому етапі розслідування.

По-друге, це інформаційна невизначеність ситуації, недостатність інформації для прийняття всебічно зваженого рішення.

По-третє, це впевненість слідчого у своїй перевазі в ранзі рефлексії над стороною, яка протидіє, інтуїтивне передбачення успішності своїх дій, незважаючи на їх ризикованість.

Нарешті, по-четверте, процесуальна необхідність здійснення дій незалежно від слідчої ситуації, наприклад, проведення очної ставки для передбаченого законом усунення суперечностей у показаннях допитаних осіб.

У загальному вигляді ситуація тактичного ризику характеризується наявністю невизначеності, альтернативності вибору рішення і можливістю оцінки ймовірності здійснення зробленого вибору. Причому слід підкреслити неминучість вибору, неможливість уникнути прийняття рішення.

Прийняття тактичного рішення в ситуації ризику пов'язане з оцінкою ступеня ризику. Така оцінка передбачає, насамперед, необхідність порівняння ймовірних практичних вигод і можливих негативних – як близьких, так і віддалених – наслідків, які можуть настати при реалізації рішення, яке містить ризик. Це оціночне співвідношення “користь-школа”.

Використання оціночного підходу, при якому основним критерієм є обґрунтованість вибору, дозволяє виділити ризик обґрунтований (раціональний) і необґрунтований (нераціональний). Слідча ситуація може виявитися такою, коли раціональним може бути рішення з будь-яким ступенем ризику – від мінімального до максимального. Причому, як свідчить слідча практика, постійна орієнтація на мінімальний ризик може призводити до значних витрат, даремного витрачання сил і засобів, уповільнення темпів розслідування.

Раціональним буде ризик при обраному оптимальному рішенні.

Ефективним засобом запобігання негативним наслідкам в умовах тактичного ризику є тактичні комбінації (операції).

У слідчій практиці відзначається повторюваність слідчих ситуацій, що створює передумови для їх типізації. Стосовно типових ситуацій можна намітити певний образ дій слідчого в процесі одержання доказової інформації. Знання типових ситуацій дозволяє не тільки передбачати їх виникнення у відповідних умовах як закономірних, але й обирати відповідні засоби, прийоми і методи розслідування злочинів.

Список використаних джерел

1. Белкин Р. С. Собрание, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы / Р. С. Белкин. – М. : Наука, 1966. – 294 с.
2. Белкин Р. С. Курс советской криминалистики : Т. 3. Криминалистические средства, приемы и рекомендации : Акад. МВД СССР / Р. С. Белкин. (гл. 4).– М., 1979. – 508 с.
3. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза” / А. Н. Колесниченко. – Харьков, 1967. – 19 с.

4. Шиканов В. И. Разработка теории тактических операций – важнейшее условие совершенствования методики расследования преступлений / В. И. Шиканов // Методика расследования преступлений (общие положения) : мат-лы науч.-практ. конф. – М., 1976. – С. 157–160.

5. Белкин Р. С. Курс советской криминалистики / Р. С. Белкин. – М., 1979. – Т. 3. – 407 с.

6. Герасимов И. Ф. Некоторые проблемы раскрытия преступлений / И. Ф. Герасимов. – Свердловск, 1975. – 219 с.

7. Драпкин Л. Я. Понятие и классификация следственных ситуаций / Л. Я. Драпкин // Следственные ситуации и раскрытие преступлений : науч. тр. Свердлов. юрид. ин-та. – Свердловск, 1975. – С. 40–44.

8. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей / А. Р. Ратинов. – М. : НИ и РИО ВШ МООП СССР, 1967. – 290 с.

9. Лузгин И. М. Развитие методики расследования отдельных видов преступлений / И. М. Лузгин // Правоведение. – 1977. – № 2. – С. 61–65.

В научной статье рассматривается понятие, содержание и классификация следственных ситуаций – одной из важных категорий криминалистической тактики.

In the scientific article reveals the concept, content and classification of the investigative situations – one of the most important categories of forensic tactics.

Стаття надійшла до редакції журналу 9 листопада 2011 року.